

Ticari Kaygılar ve Halk Sağlığı Kısılcacında Sakkarinin Memalik-i Osmaniye'ye İdhali

Elif Gültekin* / Raşit Gündoğdu**

Import of Saccharin to the Ottoman State in the Conflict of Public Health and Commercial Concerns

Abstract ■ The Ottoman State started to struggle very early with chemical and mineral drugs, which were put on the market without sufficient testing and threatened public health because of being used for treatment. As it was possible for the chemicals, along with all other products, to freely enter the country due to commercial agreements in the 19th century, the Ottoman State had to take to new measures to safeguard the public well-being. The aim of this study is to deal with the measures taken by the Ottoman Empire against the public's use of chemical and mineral drugs without proper awareness in order to protect public health, by looking at the example of saccharin, an artificial sweetener discovered by Fahlberg in 1879.

Keywords: History of Medicine, Ottoman State, Public Health Food Safety, Inspection of Drugs, Saccharin.

Giriş: Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan Gelen “Nevzuhur” İlaçlara ve Kimyasallara Karşı Tutumu

Avrupa ülkeleri, Rönesans hareketi ile birlikte tıpra klasik düşünceden uzaklaşmaya başlamış, Paracelsus (1493-1541) gibi ünlü Rönesans hekimlerinin etkisiyle yüzlerce yıldır kullanılagelmekte olan, çoğunlukla bitkisel ve hayvansal kökenli tedaviler yerine, daha hızlı etki eden kimyasallar ve madeni droglara yönelmişlerdir. Bu dönemde Avrupa'da belli hastalıklarda bir miktar faydası görülen,

* Sağlık Bilimleri Üniversitesi.

** Sağlık Bilimleri Üniversitesi.

ancak yan etkileri ve muhtemel zararları yeterince tecrübe edilmemiş birçok yeni ilaç kullanıma girmiştir.¹

Avrupa'da ortaya çıkan ya da geliştirilen bu ilaçlar Kanuni döneminden itibaren Osmanlı Devleti'ne de ulaşmıştır. Özellikle bu yeni tedavileri bildiğini iddia eden, üstelik birçoğu tıp diplomasına bile sahip olmayan isimlerin Osmanlı topraklarına gelip yerleşmesiyle, kısa süre içinde halk arasında bu tedavilerden zarar görenlerin sayısı artmıştır.² Halkın merkezi idareye ilettiği şikayetler sayesinde, devlet kısa süre içinde hem *mütetabbib* olarak isimlendirilen Avrupalı sahte hekimlere, hem de zararları ortaya çıkan yeni tedavilere karşı tedbirler almıştır. 1573, 1729 ve 1742 yıllarında çıkarılan fermanlar ile hekimler ve sundukları tedaviler üzerindeki denetimler artırılmıştır.³

Osmanlı Devleti, Avrupa'da sürdürülen ilaç çalışmalarına modern tıp eğitimi veren bir tıp okulu açtıktan sonra daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır. Mekteb-i Tıbbiye'ye danışmanlık yapması için 1839 yılında Viyana'dan davet edilen Bernard'ın 1844 yılında Fransızca olarak hazırladığı Osmanlı Devleti'nin ilk askeri farmakopesinde Avrupa kökenli ilaçların çokluğu bu durumun en belirgin göstergelerindedir.⁴

Avrupa menşeli yeni ilaçlara ecza tüccarları da ilgi göstermiştir. Özellikle, Osmanlı Devleti'nin 1838 yılında İngiltere ile imzaladığı Baltalimanı Antlaşması ve takip eden yıllarda Fransa ve diğer Avrupa devletleri ile yapılan ticari antlaşmalar serbest ticaretin önünü açtığından, Avrupa'da üretilen kimyasal ilaçlar kontrolsüz bir şekilde ithal edilir olmuştur. Bir süre sonra piyasada yaygınlaşan ve rastgele satışı yapılan bu ürünlerden halk büyük zarar görmeye başlamıştır. Örneğin 1845 yılında elim bir olay yaşanmış, çocuklarını uyutmak

-
- 1 Emine Atabek, "Hollandalı Hekim H. Boerrhaave'nin Aphorismalarının Türk Tıp Tarihi'ndeki Yeri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1 (1986), s. 98; Nil Sarı, M. Bedizel Zülfiyar, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1992), s. 157-179; Evrim Kaynak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de İlaç Yapımı (1930'a Kadar)*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), s. 21-24.
 - 2 Osman Şevki Uludağ, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991) s. 224-228.
 - 3 Uludağ, *Türk Tababeti Tarihi*, s. 239-248
 - 4 Miray Arslan v.dğr., "The First Military and Non-Official Pharmacopoeias of the Ottoman Empire", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2017), s. 82-91.

için piyasadaki afyonlu tabletleri kullanan ailelerden çocuklarını kaybedenler olmuştur.⁵

Bu gibi olayların artması nedeniyle, Osmanlı Devleti halkın gördüğü zararların önüne geçmek için ilaç satışına kurallar getirmeye karar vermiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 1850 yılında kurulan özel bir komisyon bu konuda görevlendirilmiştir. Komisyonun ilk kararı kimyevi ilaçları bulundurma ve satma yetkisinin sadece eczanelere verilmesi, otçular, kökçüler ve attarların kimyevi ilaçlar ile müstahzarları satmaktan men edilmesi şeklinde olmuştur. 1852 yılında ise Osmanlı Devleti'nin ilk eczacılık düzenlemesi olan ve eczacılar, eczaneler ile ilaç yapan esnafı denetlemek üzere hazırlanan "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye" Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Nizamname-i Eczacıyan'ın 7. Maddesi, eczacılar dışındakilere hap, merhem, toz ilaç, yakı ve bunun gibi eczaları satmayı ve doktor reçetesi yapmayı yasaklamış, böylece başta kimyevi eczalar olmak üzere piyasada ilaçların kontrolsüz ve bilinçsiz olarak halka satışı engellenmek istenmiştir.⁶

Ancak attarlar, kökçüler ve bunun gibi diğer esnaf, ilaç özelliği bulunan maddeleri halka satmaya devam etmiştir. Bu nedenle Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Cemaleddin Efendi 1854 yılında bu türden esnafın faaliyetlerinin önlenmesi için teftiş edilmeleri önerisinde bulunmuştur. 19 Aralık 1854 günü çıkan irade ile de önerisi kabul edilmiş, Mekteb-i Tıbbiye müfredat-ı tıb muallim muavini Hafız Bey ilaç yapıp satan esnafın dükkânlarını teftiş etmek üzere görevlendirilmiştir.⁷

Alınan tüm tedbirlere rağmen kanuna aykırı bir şekilde ilaç satışı yapan esnafın önü alınamadığından 3 Şubat 1861 tarihinde "Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" kabul edilmiş ve Nizamname-i Eczacıyan'ın hükümleri ilga edilmiştir. Bu yeni nizamnamenin 1. Maddesi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veya Avrupa okullarından eczacılık diploması olmayan yahut Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş ruhsatı olmayanların, eczacı dükkanı açma, ilaç yapma ve ilaç satmasını yasaklamıştır.⁸

5 A. MKT. MVL, 2/15.

6 Nuran Yıldırım, "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 11/1-2 (2009-2010), s. 273-283.

7 Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi-1852", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000), s.43-64.

8 Yıldırım, "İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", s. 273-283.

Eczacılar dışındakilerin ilaç satmasını yasaklayarak zararlı maddelerin kontrol-süz olarak satışını önlemeye çalışan devlet, bu hususta atılan adımların beklenen sonucu vermemesi nedeniyle, satılan ecza ve kimyevi ürünlere sınırlama getirmeye karar vermiştir. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid 1883 yılında bir irade yayınlamıştır. Padişah iradesi üzerine Meclis-i Tıbbiye-yi Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, attarların satmasına izin verilen maddeleri içeren ve zehirli maddeleri satmalarını yasaklayan bir talimatname kaleme almıştır.⁹ Attarların satması yasaklanan ve ecza tüccarlarının da şartlı olarak satmalarına izin verilen maddelerin isimleri ise yine 1883 yılında ilan edilen “Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi”nde sıralanmıştır.¹⁰ Bu nizamnameye aykırı hareket eden attarlar ve kökçülerin de Ceza Kanunu’na göre cezalandırılmasına karar verilmiştir.¹¹

Devlet kanun çıkarmakla kalmayıp, çıkarılan kanunlara riayet edilmesini temin etmek için ilaç satan esnaf üzerinde denetimleri de arttırmıştır. Bu amaç doğrultusunda 1885 yılında Hıfzı’s-Sıhhat-i Umumiye Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun görevleri; piyasada satılan yiyecek, içecek ve ilaçları denetlemek, bunlardan zararlı olanların satışını engellemek, hazır ilaçlar ile kimyasalları gümrüklerden geçişleri sırasında muayene etmek, akkar, attar ve kökçü dükkanlarını denetleyerek zehirli veya zararlı olan ilaç ve bitkileri satmalarını engellemek olarak belirlenmiştir.¹²

Yurt içinde ilaçların satışını kurallara bağlayan ve denetimleri arttıran devlet yine de yasaklı ve zararlı maddelerin satışına yeteri kadar engel olamamıştır. Bu nedenle gümrüklerden geçişlere yönelik düzenleme yapılmasına karar verilmiş, 1905 yılında “Gümrüklerce İcra Edilecek Muayene-i Sıhhiye Nizamnamesi” ilan edilmiştir. Bu nizamnameye göre Dersaadet Rüşumat Emaneti’nde bir tahlilhaneye ve bu tahlilhanenin Galata Emtia Ecnebiye Gümrüğü’nde bir şubesi kurulacaktı. Vilayetlerde de Rüşumat Nezareti maiyetinde kimyagerler görevlendirilecekti. İthal edilen kimyasallar ile terkibi meçhul olan maddeler saflık ve içerik bakımından bu kurum ve kişilerce tahlil edilecekti. Yasal ilaç farmakopesinde açıklanan şartları taşımayan ilaçların ithaline izin verilmeyecek, terkibi bilinmeyen ilaçlar ise resmi bir akademi veya özel bir heyet tarafından kabul olunmuşsa, şebenderlikler tarafından verilmiş tasdiknamesi mevcutsa ya da kimyagerlerin yapacağı tahlilde

9 *Düstur*, 1. Tertip, 5. Cild, (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), s. 34-37.

10 *Düstur*, 1. Tertip, 5. Cild, (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), s. 256-259.

11 Osman Nuri Ergin, “Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi,” *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, IV, (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995), s. 3070-73.

12 *Düstur*, 1. Tertip, 5. Cild, (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), s. 349-52.

içeriklerinde yasaklı madde tespit edilmezse geçişine müsaade edilecekti. Alamet-i farikası olan kimyasallar ve ilaçların ise tahlil edilmesine gerek görülmemiştir. Nizamnamenin 9. maddesine göre kokain bileşikleri, sülfat, serum antituberkulin di koh, balık otu, pikrotofi, esrar mamullerinin geçişi daha önce zararları görüldüğünden yasaklanmıştır.¹³

Gümrüklerden ilaçların geçişine getirilen kurallar 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yeniden güncellenmiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde kapitülasyonları tek taraflı kaldırdığını ilan ettiğinden gümrüklerle ilgili düzenleme yapılmış, 10 Mart 1916'da yeni bir gümrük tarifesi ilan edilmiştir. Yeni gümrük tarifesi ile bir yandan gümrük vergileri yükseltilirken diğer yandan zehirli maddelerin ticaretinin engellenmesi amaçlanmıştır.¹⁴ 1918 yılında ise yeni Gümrük Kanunu ilan edilmiş, tüm bu gelişmeler ilaçların gümrüklerden geçişine yönelik izlenen siyaseti doğrudan etkilemiştir.

Sakkarinin Keşfi ve Ticari Amaçlı Kullanımı

XIX. yüzyıldan itibaren artış gösteren kimyasal ilaç çalışmaları pek çok ilaç etken maddesinin bitkilerden izole edilmesi ve yeni kimyasal ilaç sentezlerinin gerçekleştirilmesiyle neticelenmiştir. Günümüzde tatlandırıcı olarak kullanılan sakkarin de 1879 yılında tesadüfen keşfedilmiş bir kimyasal bileşiktir.¹⁵ John Hopkins Üniversitesi'nden Prof. İra Remsen'in laboratuvarında o-toulensulfonik asitin oksitlenmesi üzerinde çalışan Constantin Fahlberg, bir gün laboratuvardan ellerini iyice yıkamadan çıkarak yemeğe gitmiş, yemek sırasında ekmeğin her zamankinden daha tatlı olduğunu fark etmiştir. Yaşadığı bir anlık tereddütten sonra ekmeğin iyi yıkamadığı elleriyle temas ettiğinden dolayı tatlı olduğunu anlamış, böylece üzerinde çalıştığı benzoik sülfimidin tatlı bir tadı olduğunu keşfetmiştir.¹⁶

Fahlberg, keşfinden hocasına bahsetmemiş ve üniversitedeki görevinden ayrılarak Philedelphi'da bir şirkette işe girmiştir. Bir süre sonra ise bu maddenin bir çeşit tatlandırıcı olarak ticari ürüne dönüştürülebileceğini düşünerek, ünlü

13 *Düstur*, 1. Tertip, 8. Cild, (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), s. 345-230.

14 Özhan Uluatam, "Gümrük Vergilerimizin Koruyuculuğu Üstüne Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25/1, (1970), s. 185-206.

15 D.L. Arnold v.dğr., "Saccharin: A Toxicological and Historical Perspective", *Toxicology*, 27 (1983), s. 179-256.

16 B.L. Osler, "Highlights in the History of Saccharin Toxicology", *Food and Chemical Toxicology*, 23/4-5 (1985), s. 535-542.

bir iş adamı olan Leipzig'teki amcası Adolph List'ten bu hususta yardım istemiştir. Amcası kendisini 1882 yılında ziyaret eden Fahlberg'e öncelikle ürünün toksik olup olmadığını test etmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Fahlberg tavşanlar ve köpekler üzerinde ürünü denemiş, yemeklerine her gün birer gram ekleyerek bu maddenin etkisini gözlemlenmiştir. Yaptığı gözlemler neticesinde ise alınan tüm miktarın hiç değişmeden idrar ile atıldığını, vücutta herhangi bir zararlı etki ortaya çıkarmadığını görmüştür. Bu süreçte ayrıca yaptığı çalışmalarla benzoik sülfimidin sentezleme tekniğini yan ürünler açısından en verimli hale getirmiştir.¹⁷

Tüm bu çalışmaların ardından Fahlberg kendi sentezi olan benzoik sülfimid için 1884 yazında Almanya ve Amerika'da patent başvurusu yapmıştır. Aynı yıl çalıştığı firmadan ayrılarak Amerika'da küçük bir fabrika kurmuş ve deneme üretimlerine başlamıştır. Fabrikasında benzoik sülfimidden ürettiği tatlandırıcılar için daha akılda kalıcı bir isim düşünmüş ve Latince *şeker* anlamına gelen *saccharum* kelimesinden esinlenerek ürünlerini 1885 yılında *sakkarin* ismiyle tescilletmiştir. 1886 yılında ise Almanya'nın Magdeburg şehrinde amcasıyla ortak Fahlberg-List isminde bir fabrika kurmuş ve seri üretime başlamıştır. Fahlberg'in hocası Remsen öğrencisinin teşebbüslerinden ancak sakkarin piyasaya sürüldükten sonra haberdar olmuştur. Hemen gazetelere Fahlberg'in bu bileşiği kendi talimatları doğrultusunda sentezlediğini, üstelik daha önce bu bileşikle ilgili ortak yayın yaptıklarını bildirdiyse de patent hakkı hususunda bir netice alamamıştır.¹⁸

Fahlberg sakkarinin seri üretimine başladıktan sonra, ürünü piyasaya şeker hastaları için kalorisiz bir tatlandırıcı olarak sürmüştür. Ayrıca üriner antiseptik ve gıda koruyucu olarak da kullanılabileceğini söylemiştir. Ancak İngiltere'de Ticaret Bakanlığı'nın 1888 yılında atadığı bir komisyon, sakkarinin antiseptik özellikleri dolayısıyla gıda ürünleriyle karıştırılmasını doğru bulmamış, şeker yerine kullanıldığı takdirde sindirim sistemi üzerinde ciddi sorunlara yol açabileceği yönünde bir rapor yayınlamıştır. Fahlberg yaptığı hayvan deneylerinde toksik etkisine rastlamadığını söyleyerek bu rapora itiraz ettiyse de sakkarinin tartışmalı durumu tüm Avrupa'da devam etmiştir.¹⁹

Sakkarin insanlar üzerinde ilk kez 1890 yılında Fransa'da denenmiştir. Fransa'da yapılan deneyde diyabet hastalarına beş ay boyunca günde beş adet

17 Arnold v.dğr., "Saccharin", s. 179-256.

18 Klaus Roth ve Erich Lück, "Ein Molekülschicksal: Die Saccharin Saga", *Chemie Unserer Zeit*, 45 (2011), s. 406-423.

19 Arnold v.dğr., "Saccharin", s. 179-256.

verilerek toksik etkileri açısından test edilen sakkarinin olumsuz bir etkisine rastlanmamıştır. Ancak yine de Sağlık Derneği Komisyonu (*Commission of the Health Association*) sakkarinin zararlı olduğunu ilan etmiş, Fransa'da hem ticareti hem de kullanımı yasaklanmıştır.²⁰

Diğer taraftan saf sakkarinin şekerden 550 kat daha tatlı olması nedeniyle fiyatı şekerden altı kat daha pahalı olsa da aynı tatlılığı elde etmek istendiğinde şekerden 100 kat daha ucuz maliyete sahip olması, şeker üreticilerini de endişelendirmiştir. Bu nedenle şeker endüstrisi Avrupa ülkelerinde lobi faaliyetleri yürüterek sakkarine piyasa kısıtlaması getirilmesini istemişlerdir. Tüm bu gelişmelerle beraber Fransa'nın ardından Portekiz, İspanya, İtalya, Avusturya, Macaristan ve Almanya'da ithalatı yasaklanmış, Belçika ve Hollanda'da yüksek vergiler konmuştur. Bu ülkelerde yalnızca ilaç olarak kullanılmasına izin verilmiş, gıdalarda kullanıldığında etikette belirtilme zorunluluğu getirilmiştir.²¹

Ticari başarılarını sekteye uğratabilecek bu gelişmelere rağmen, Fahlberg uluslararası toplantıları fırsat bilerek ürünün tanıtımını yapmaya devam etmiştir. Ağustos 1890'da Berlin'de toplanan X. Uluslararası Tıp Kongresinde, tatlıların en tatlısı sloganıyla ürünün reklamını yapmıştır. 1893 yılında Chicago'da gerçekleştirilen fuarda ise ürününü tanıtmasının ardından ise, sakkarin Avrupa'dan sonra Amerika piyasasında da yerini almıştır.²²

Sakkarinin herşeye rağmen piyasada tutunması girişimcilerin dikkatini çekmiş, Fahlberg'in patentli ürününü taklit etme teşebbüsleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Almanya'da Heyden Kimya Fabrikası sakkarini farklı bir yöntemle üretmeyi başarmıştır. Üstelik yeni yöntemle sakkarini daha ucuz imal etmiştir. 1901 yılında ise Amerika'da Monsanto firması sakkarini yine farklı bir yöntemle elde etmeyi başarmıştır. 1900'lü yıllarda piyasada yerini alan pek çok sakkarin üreticisi, sakkarinin isim hakkı Fahlberg'te olduğundan farklı markalar ile ürünlerini satışa sunmuşlardır. Fahlberg yeni üreticilere patent davaları açıysa da bir netice elde edememiştir. Ancak 1901 yılında sakkarin üretiminde kullanılan sülfürik asitin patentini alarak piyasadaki gücünü korumuştur.²³

20 Arnold v.dğr., "Saccharin", s. 179-256.

21 Roth ve Lück, "Die Saccharin Saga", s. 406-423.

22 Fatih Damlıbağ, "İkame Bir Ürün Olarak Osmanlı Devleti'nde Sakarin", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/2 (2016), s. 383-404.

23 Roth ve Lück, "Die Saccharin Saga", s. 406-423.

1901 yılından itibaren şeker piyasası büyük bir satış krizine girince sakkarin için yeni yasal düzenlemeler gelmiştir. Bu bağlamda, Almanya'da 1898 yılında çıkarılan birinci tatlandırıcı yasasının ardından ikinci yasa 1902 yılında çıkarılmış ve sakkarin için üretim sınırlandırması ile gıdalarda kullanım yasağı getirilmiştir. Bu yasa şeker fiyatlarında artışa yol açmıştır. Sakkarini farklı hammaddelerden elde eden diğer firmalar ise, kendi hammaddelerini kapsamayan üretim yasağından fazla etkilenmemişlerdir.

Ülkeler sakkarine karşı ortak bir tutum geliştirebilmek için konuyu zaman zaman uluslararası toplantılarda ele almışlardır. Örneğin 1908 yılında Brüksel'de uluslararası katılımlı bir kongre düzenlenmiş, sakkarinin yiyeceklerde kesinlikle kullanılmaması, sadece belli izinlerle ithaline ve ticaretine izin verilmesi, devletlerin sakkarin üretim ve satışını denetlemesi yönünde kararlar alınmıştır.²⁴

1911 yılında ise Amerikan başkanı Roosevelt, Fahlberg'in hocası olan Prof. Remsen'den sakkarin hakkında bir rapor hazırlamasını istemiştir. Zira ticari firmalar kârlı bulduklarından ürünlerde sıkça sakkarin kullanır olmuşlar, halk ise bu durumun sağlıklarını tehdit ettiği gerekçesiyle buna karşı çıkmaya başlamışlardır.²⁵ Remsen, yaptığı incelemeler neticesinde sakkarinin yüksek dozda kullanılması halinde sindirimi bozduğunu bildiren bir rapor sunmuştur. Bunun üzerine Amerika'da da gıda ürünlerinde şeker yerine tatlandırıcı olarak sakkarin kullananların cezalandırılması, sakkarinin yalnızca diyabet hastaları tarafından kullanılmasına izin verilmesi kararı alınmıştır.²⁶

Çoğu Avrupa ülkesi şeker endüstrisini, sakkarine kullanım sınırlandırması getirerek, yüksek vergiler koyarak ve ithalat kısıtlamaları getirerek korumaya çalışırken, İsviçre, şekerle göre daha düşük maliyetle tatlandırma sağlayan sakkarini yeni gelişmekte olan çikolata ve kimya endüstrisinde kullanmayı tercih etmiş, yüksek ekonomik kazanç elde etmiştir.²⁷

Batı ülkelerinin çeşitli yasaklar ve kontrol mekanizmaları ile sıkı takip ettiği sakkarin piyasası, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında yaşanan şeker

24 Damlıbağ, "Osmanlı Devleti'nde Sakarin", s. 383-404.

25 Carolyn de la Peña, "One False Scarlet: Healthful Sugar vs. Adulterous Saccharin in the Early Twentieth Century", Carolyn de La Peña, *Empty Pleasures: The Story of Artificial Sweeteners from Saccharin to Splenda*, (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2010), s. 13-38.

26 Arnold v.d.ğr., "Saccharin", s. 179-256.

27 Roth ve Lück, "Die Saccharin Saga", s. 406-423.

teminindeki zorluklar nedeniyle gevşetilmiştir. Savaş sonrasında ise sakkarin üretim ve ticaretini tamamen serbest bırakmayı tercih eden ülkeler olmuştur. Almanya gibi bazı ülkeler ise sakkarin satışlarını serbest bırakmış ancak fiyatlarını yüksek belirleyerek talebi azaltmayı tercih etmiştir.²⁸

Sakkarinin Osmanlı Devleti'ne Girişi

Fahlberg, sakkarin için 1884'ten itibaren Avrupa'nın pek çok ülkesinden patent aldığı gibi, Osmanlı Devleti'nde de patent başvurusunda bulunmuş, ürünü için 24 Mart 1896 tarihinde "saccharin" ve "saccharosin" adlarıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'nden marka koruması almıştır. 17 Eylül 1902 tarihinde ise bu alâmet-i farikanın tescil işlemini tekrarlatmıştır.²⁹

Osmanlı dönemi arşiv belgelerine göre, Osmanlı topraklarında sakkarin satmak için ilk kez teşebbüste bulunan kişi sarraf Nubar Papasyan olmuştur. Papasyan, 9 Haziran 1900 tarihinde Hüdavendigâr vilayet idaresine başvurmuş, sakkarin getirterek Bursa'da satmak üzere izin istemiştir. Bunun üzerine Vilayet idaresi, ilaçlarda kullanılan bu maddenin tüccar tarafından serbest olarak satışına izin olup olmadığını 18 Haziran tarihinde Dahiliye Nezareti'ne sormuştur. Dahiliye Nezareti de Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden bu hususta görüş istemiştir.³⁰

Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti cevabında, sakkarinin her ne kadar şeker gibi tatlı olsa da diğer şiddetli ilaçlar gibi etkisinin ağır olması nedeniyle şeker gibi her yerde serbest satışının uygun olmadığını, kullanım ve temininin hekim reçetesiyle eczaneler üzerinden olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca serbest satışına izin verilmesi halinde, fiyatı şekere göre daha ucuz olduğundan, bazı sahtekarların yiyecek ve içeceklerde şeker yerine sakkarin kullanma ihtimali olabileceğini, bu nedenle şekercilerin, gazinoların ve şerbethanelerin sıkı bir şekilde teftiş edilmesi gerekeceğini bildirmiştir. Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nin 1 Eylül 1900 tarihli bu raporu, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi tarafından 24 Eylül 1900 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti idaresine iletilmiştir.³¹

28 Arnold v.dğr., "Saccharin", s. 179-256.

29 Ahmet Kala ve İrfan İnce, *Alâmet-i Fârîka'dan Marka'ya*, (Ankara: Türk Patent Enstitüsü, 2006), s. 3.

30 DH.MKT, 2367/92.

31 DH.MKT, 2406/36.

Osmanlı topraklarında sakkarin ticareti hususundaki ilk teşebbüsün böylece engellenmesinin ardından iki yıl boyunca gümrüklere sakkarin gelmemiştir. Ancak Almanya'da 1902 yılında çıkarılan ikinci Tatlandırıcı Yasası ve diğer Avrupa ülkelerinde çıkarılan benzer yasalar Avrupa'da sakkarin ticaretini sınırlandırdığından, sakkarin üreticilerinin bu dönemde kendileri için yeni pazar arayışına girdikleri bilinmektedir. Bu durumun etkisiyle olsa gerek Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye 23 Temmuz 1902 tarihinde uyarıda bulunmuş, şekerden birkaç yüz kat tatlı olup birkaç senedir piyasaya sürülen sakkarin isimli madde- nin, sınırlı miktarda tababette kullanılmasına rağmen içeceklerde şeker yerine kullanılması halinde zararlı olduğuna dikkat çekerek sadece eczacılara verilmesi ve eczacıların da bu kimyasal maddeyi ancak tabip reçetesiyle satmasının halk sağlığı açısından yerinde olacağını belirtmiştir. Bu doğrultuda, gümrüklere gelecek sakkarinin yalnız eczacılara ve ecza tacirlerine teslim edilmesi hususunda gümrüklere uyarıda bulunulmasını tavsiye etmiştir. Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin bu uyarısını dikkate alarak gümrüklere durumu iletmiştir.³²

Gümrük Emini, kendisine iletilen kararı Gümrük Tahlihane Müdüriyeti ile paylaşmış, buradan gümrüklere iki yıldır sakkarin gelmediği, gelmesi halinde ise yeni karar uyarınca muamelede bulunulacağı yönünde bilgi almıştır. Ancak bu hususta kendisinde bazı kaygılar hasıl olmuş, 23 Ağustos 1902'de Sadaret'e bir dilekçe yazarak bu kaygılarını paylaşmıştır. Gümrük Emini dilekçesinde sakkarinin gümrüklerden geçişine engel olunmasının imzalanan ticaret anlaşmalarına ve serbest ticarete aykırı bir durum ortaya çıkaracağını, bunun ise sefaretlerden şikayet ve itirazlar gelmesine yol açabileceğini belirtmiş, ileride bir zorlukla karşılanmaması için bu duruma şimdiden dikkat çekmek istemiştir.³³

Rüsumat Emini'nin dilekçesi nedeniyle sakkarinin gümrüklerdeki durumu Şura-yı Devlet gündemine alınmıştır. 25 Ağustos'ta Hariciye Nezareti'nden bu hususta görüş istenmiştir.³⁴ Hariciye Nezareti durumu ilgili birimleriyle istişare ettikten sonra cevabını 15 Eylül'de iletmiştir. Hariciye Nezareti'nin görüşüne göre, kendisi zararlı olmadığı halde başka bir madde yerine kullanılması halinde zararı görüleceği belirtilen sakkarinin gümrüklerden geçişine, bu hususta hiçbir kanuni düzenleme olmadığı halde sınır konması ticaret anlaşmalarına ve serbest

32 ŞD, 2722/2.

33 ŞD, 2722/2.

34 BEO, 1909/143117.

ticarete aykırı olacaktır. Halkın ise zaten şeker çok ucuz olduğundan sakkarini şeker yerine kullanmasına ihtimal vermemişler, iki senedir gümrüklere hiç sakkarin gelmemesinin de bunu tasdik ettiğini ifade etmişlerdir. Her yerde sakkarin zaten şeker hastaları tarafından kullanılmakta olduğundan, Rüsumat Emaneti'nin de işaret ettiği gibi, sakkarin nedeniyle diğer ülkeler ile yeni bir mesele doğurabilecek tedbirlerin alınmasını tereddütle karşılamışlardır.³⁵

Şura-yı Devlet konu hakkında Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden de görüş istemiş,³⁶ Nezaret de konuyu Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye'ye havale etmiştir. Meclis-i Umur-u Tıbbiye-yi Mülkiye ise meseleyi ilgili birimleriyle müzakere etmiştir. Bu birimlerden Kimyahane ve Müfredat-ı Tıp Muallimliği, sakkarinin şeker gibi tatlı bir lezzeti olsa da bir gıda maddesi olmadığını, tababette kullanımının ise çok sınırlı olduğunu, şeker yerine kullanılması halinde az miktarının bile mide ve bağırsaklarda hazmı bozarak bir süre sonra mide ve bağırsak hastalıklarına, hatta böbrek hastalıklarına yol açabileceğini, gümrüklerden serbest geçişine izin verilmesi halinde halkın bunu şeker yerine kullanabileceğini, bu nedenle İngiltere ve Fransa'da da ithalinin şiddetli nizamnamelerle kontrol altına alındığını bildirmiştir. Hıfzıssıhha-ı Umumiye Sermüfettişliği ise gümrüklerden serbestçe geçmesi halinde ülke içinde teftişinin zor olduğunu, bu nedenle sadece eczacılar ve ecza tacirleri adına gelenlerin gümrüklerden geçişine izin verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu görüşler doğrultusunda Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti sakkarinin gümrüklerden serbest geçişini doğru bulmadıklarını Şura-yı Devlet'e iletmiştir.³⁷

Ancak 14 Şubat 1903 tarihinde Şura-yı Devlet, Hariciye Nezareti'nin vurguladığı hususları dikkate alarak, ülke içinde Sıhhiye müfettişleri tarafından yapılacak teftişlerin arttırılması şartıyla, sakkarinin gümrüklerden geçişinin şimdilik sınırlandırılmasına gerek olmadığı yönünde karar almış,³⁸ bu karar Hariciye Nezareti'ne³⁹, Rüsumat Emaneti ile Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne bildirmesi için Dahiliye Nezareti'ne⁴⁰ ve Şehremaneti'ne⁴¹

35 ŞD, 2722/2.

36 BEO, 2146/160902.

37 BEO, 2146/160902.

38 BEO, 2146/160902; ŞD, 2722/2.

39 BEO, 2001/150070.

40 BEO, 2146/160902.

41 ŞD, 2722/2.

iletmiştir. Şura-yı Devlet kararı kendisine ulaşan Tıbbiye Nazırı Zeki Paşa⁴² bu karara itiraz etmiş, sakkarinin çeşitli zararları olduğuna, gümrüklerden serbestçe geçmesi halinde yurt içinde teftişinin zor olduğuna, İngiltere ve Fransa'da da gümrüklerden geçişinin nizamnamelerle sınırlandırıldığına bir kez daha dikkat çekmiştir.⁴³

Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin sakkarinin halkın sağlığını tehdit edeceği yönündeki kaygılarını Tıbbiye Nazırı Zeki Paşa aracılığı ile Sadaret'e ulaştırması netice vermiş, alınan bir önceki karar 20 Ağustos 1903'te değiştirilmiştir. Böylece, sakkarinin gümrüklerden yalnızca eczacılar ve ecza tacirlerine teslim edilmesi gerektiği yönünde yeni bir karar alınmıştır. Alınan karar, sormaları halinde sefaretlere bildirilmek üzere Hariciye Nezareti'ne⁴⁴ tebliğ edildiği gibi, Rüsumat Emaneti'ne ilemesi için Dahiliye Nezareti'ne de bildirilmiştir.⁴⁵ Ardından Rüsumat Emaneti kendisine ulaşan yeni talimatı vilayetlerdeki gümrük idarelerine ulaştırmıştır.⁴⁶

II. Meşrutiyet Döneminde Sakkarinin Tekrar Gündeme Gelişi

Sakkarinin gümrüklerden ancak eczacılar ve ecza tacirleri namına getirilmesi durumunda geçişine izin veren Şura-yı Devlet kararı Osmanlı Devleti'nde bir süre uygulanmıştır. Ancak bir süre sonra Rüsumat Emni bu durumun bazı sorunlara yol açtığına dikkat çekmiştir. Rüsumat Emni 1909 yılının Şubat ayında verdiği bir dilekçede, son zamanlarda artan şeker fiyatları nedeniyle bazı sahtekar esnaf ve tüccar tarafından şurup, limonata, gazoz ve tatlılarda şeker yerine kullanılmak üzere Galata Gümrüğü'ne yüklü miktarda sakkarin getirildiğini bildirmiştir. Ancak mevcut uygulama nedeniyle eczacılar ve ecza tüccarları dışındakiler için gelen sakkarinlere el konduğundan tüccarlar şikayette bulunmuş, malları geri verilmese protesto vererek zarar ve ziyanlarının karşılanmasını talep etmekle tehdit etmişlerdir. Böyle bir durumda ise yüklü bir tazminat ödemek gerekecektir. Diğer taraftan Alman sefreti de Rüsumat Emaneti'ne başvurarak Muayene-i Sıhhiye Nizamnamesi'nin 16. Maddesine göre sakkarinin durumu hakkında bir açıklık olmadığını belirterek sakkarin ticaretinin engellenmesine itiraz etmiştir. Tüm bu

42 BEO, 2001/150070.

43 BEO, 2146/160902.

44 HR.TH, 289/38.

45 DH.MKT, 764/31.

46 DH.MKT, 764/31; DH.MKT, 2001/101.

başvurular üzerine sakkarinin gümrüklerdeki durumu tekrar değerlendirilmek üzere Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir.⁴⁷

Şura-yı Devlet öncelikle Rüsumat Emaneti Serkimyagerliği'nden görüş istemiştir. Serkimyagerlik ilettiği görüşünde, şekerden 500 kat daha kuvvetli olan sakkarinin bu aralar şeker fiyatlarının artması nedeniyle bazı sahtekâr esnaf ve tüccar tarafından şurup, gazoz, limonata ve tatlılarda şeker yerine kullanılmak üzere yüklü miktarda getirilmesine teşebbüs olduğunu belirtmiştir. Ancak gümrüklerden sadece kimyahanelerin küçük şişeler içinde eczacılar için getirilenlerin geçirilmekte olduğunu, Avrupa'da da sakkarinin zararlarından duyulan kaygı nedeniyle yalnız tabip reçetesiyle kullanıldığını ifade etmiştir. Attar ve Kökçüler Nizamnamesi ise bu gibi maddelerin ancak eczacılar tarafından satışına izin verdiğine, gümrüklerden geçişi konusunda bir hüküm içermediğine dikkat çekmiştir. Bu nedenle gümrüklerden geçişine izin verilmesini ve yurt içinde teftişlerin artırılmasını tavsiye etmiştir.⁴⁸

Ardından Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret'i'nden de görüş isteyen Şura-yı Devlet, sakkarinin ülke içindeki satış ve kullanımı sıhhiye müfettişleri tarafından denetlenmek üzere gümrüklerden serbestçe geçişine izin verilmesinin doğru olup olmayacağını sormuştur. Nezaret ilettiği cevabında madeni bir ürün olan sakkarinin tatlı olmakla beraber şekerle ilgisi olmadığını, gıda gibi kullanılmasında sakınca bulunduğunu, gümrüklerden serbestçe ülkeye sokulması halinde teftiş ve takibinin çok zor olacağını yeniden belirtmiştir. Bu nedenle sakkarinin gümrüklerden sınırlı miktarda ve ancak eczanelerde kullanılmak üzere geçişine müsaade edilmesi ve tüccarlara satışı yapılmaması gerektiği şeklindeki görüşlerini tekrarlamıştır.⁴⁹

Rüsumat Emaneti Serkimyagerliği ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret'i'nin görüşleri doğrultusunda Şura-yı Devlet, sakkarinin gümrüklerden serbest geçişine izin verilmemesi, sadece eczacılar adına gelenlerin geçişine izin verilmesi yönünde karar alarak daha önceki tutumunu sürdürmüştür.⁵⁰ Karar, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret'i'ne ulaştırması için Dahiliye Nezaret'i'ne bildirilmiş,⁵¹ ayrıca Rüsumat Emaneti'ne gümrüklere tüccarlar adına

47 ŞD, 630/52.

48 ŞD, 630/52.

49 ŞD, 630/52.

50 ŞD, 630/52.

51 ŞD, 630/52.

gelen sakkarinlerin alınan karar doğrultusunda geldikleri yere iade edilmesi talimatı verilmiştir.⁵² Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden de ayrıca gümrüklerden geçişine izin verilecek sakkarin miktarını belirlemeleri istenmiştir.⁵³

Ancak uygulamaya bir süre sonra bu kez sakkarin firmalarından itiraz gelmiştir. 1910 yılının Nisan ayında Almanya'daki Fahlberg-List Sakkarin Fabrikası ile Fransa'daki sakkarin üreticisi Ron Kimya Fabrikası adına Wilhelm Stoyer Maliye Nezareti'ne bir dilekçe vermişler, mühim organlara zararlı olması hasebiyle, sakkarinin eczacılar adına gelecek miktarın dışında gümrüklerden geçişine izin verilmemesi şeklindeki Şura-yı Devlet kararına karşı çıkmışlardır.⁵⁴ Ayrıca sakkarinin faydasını savunmuşlar, gıda gibi kullanılmasında bir engel olmadığını, hatta çok miktarda kullanıldıklarında dahi organlara zarar vermediğine dair Avrupalı tabiplerin raporları olduğunu, üstelik sakkarinin Osmanlı Devleti'ne girişinin yasaklanmasıyla şeker hastalarının bundan mahrum kalacağını belirtmişlerdir.⁵⁵

Maliye Nezareti, fabrikaların sakkarinin faydasını savundukları ve Osmanlı Devleti'ne çok miktarda girişine izin istedikleri dilekçelerini Şura-yı Devlet'e havale etmiştir. Şura-yı Devlet, konu hakkında Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin görüşünü istemiştir.⁵⁶ Nezaret ise Mekteb-i Tıbbiye'nin müfredat-ı tıp ve fenn-i tedavi muallimi, kimya muallimi ve tahlil mualliminden oluşan heyetinin ilmi görüşlerine başvurmuştur.

Bu komisyon sakkarinin şekerden üç yüz kat daha tatlı olmasına rağmen şeker gibi gıda özelliği olmadığını, bilakis ilaç gibi etki ettiğini belirtmiştir. Bedende hiçbir dönüşüme uğramadan idrarla aynen atılan sakkarinin mide ve bağırsaklarda hazmı bozduğunu, iştahı kestiğini, böylece bedeni zayıflattığını, uzun süre kullanıldığında böbrekleri bozduğunu ifade etmiştir. Daha önce fabrikaların bir fincan kahveyi tatlandırmak için $\frac{1}{4}$ sakkarin ve $\frac{3}{4}$ şekerden oluşan ufak haplar ürettiğini ve bunların kuvvetlendirilmiş şeker adıyla piyasaya sürülmesine teşebbüs edildiğini, 1-2 sene önce bu hapların Avrupada bir şekilde piyasaya girdiğini ve halk ile sahtekar bazı şerbetçi, çaycı ve kahveciler tarafından şeker yerine kullanıldıklarını, bu nedenle de İngiltere'de gümrükten geçişinin sınırlandırıldığını, Fransa'da ise üretim ve satışına sıkı kurallar getirilerek sadece eczanelerde tabip

52 BEO, 3528/264534.

53 DH.MKT, 2790/393.

54 ŞD, 445/6.

55 BEO, 3879/290865.

56 BEO, 3879/290865.

reçetesiyle satışına izin verildiğini aktarmıştır. Hatta 1909 yılında Beyaz Haç Kongresi İsviçre'nin Cenova kentinde gıda ve ilaçlarda yapılan sahtekarlık gündemiyle toplanmış, sakkarin ve buna benzer sakrol, sokrin, dolin, kristator, sakramin gibi maddeleri üreten fabrikaların sıkı denetlenmesi için uluslararası bir iş birliği arzusu dile getirilmiştir. Bu toplantının ardından 1909 yılında Paris'te, Fransa Hariciye Nezareti tarafından yeni bir uluslararası toplantı organize edilmiştir. Bu toplantıya Almanya, Avusturya, Macaristan, Belçika, Fransa, Yunanistan, İtalya, Hollanda, Portekiz, Rusya ve İsviçre delegeleri katılmıştır. Bu toplantıda alınan kararların ikinci maddesi sakkarinin tüm yiyecek ve içeceklerde kullanılmasının menedilmesi, imali, satışı ve kullanımının sıkı denetim altına alınması hakkındadır. Tüm bu tecrübeler ve Avrupa ülkelerinin aldığı kararlara işaret ettikten sonra Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti sakkarinin Osmanlı topraklarına serbest girişine karşı çıkmıştır.

Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin dikkat çektiği diğer bir husus ise sakkarinin bal, pekmez, üzüm suyu gibi milli ürünlere zarar verme ihtimalidir. Ülkemizin Fransa gibi şeker memleketi olma potansiyeli varken, daha pancar üretim ve ticaretini kurmadan yok etme ve milli servetimizi kaybetme tehlikesi olduğundan, dilekçe sahiplerinin gösterdiği önemsiz kazançlar karşısında kaybedeceklerimizin çok daha fazla olduğunu vurgulamışlardır.

Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, gümrüklerde yapılacak sınırlandırmanın şeker hastalarının sakkarine ulaşmasını engelleyeceği iddiasına da karşı çıkmıştır. Eczacılar adına getirilecek belli miktardaki sakkarine izin veren bir uygulamanın zaten şeker hastalarının sakkarin ihtiyacını karşılamaya yeteceğini belirtmişlerdir.⁵⁷

Bu görüşler doğrultusunda Şura-yı Devlet sadece belirlenen miktarda ve eczacılar adına gelen sakkarinin gümrüklerden geçişine izin veren, bunun dışındaki sakkarinleri ise geldikleri yere iade edilmesine yönelik daha önceki kararını tekrar etmiştir.⁵⁸ K arar, 11 Nisan 1911 tarihinde Sadrazam tarafından Dahiliye Nezareti'ne, ardından Dahiliye Nezareti tarafından da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye bildirilmiştir.⁵⁹

57 BEO, 3879/290865.

58 BEO, 3879/290865.

59 DH.İD, 55/23.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ortaya Çıkan Yeni Koşullar ve Yeni Uygulamalar

4 Nisan 1911 tarihli Şura-yı Devlet kararına rağmen Birinci Dünya Savaşı döneminde yüklü miktarda sakkarin piyasayı kuşatmıştır. Bunun üzerine, 12 Haziran 1916 tarihinde Sıhhiye Nazırı konuya gereken önemin verilmesi hususunda Sadaret'e başvurmuştur. Sıhhiye Nazırı dilekçesinde, 4 Nisan 1911 tarihli Şura-yı Devlet kararına göre sakkarinin sağlığa zararları nedeniyle yalnız tababette kullanılmak ve diplomalı eczacılar adına olmak üzere, kayıt altına alınarak ve her eczane için tablet halinde yıllık 50 gram olmak üzere Osmanlı topraklarına girmesine izin verildiğini hatırlatmıştır. Ancak içinde bulunulan koşullar nedeniyle şeker fiyatının artmasından istifade ederek bazı sahtekarların İstanbul'a yüklü miktarda sakkarin getirdiklerini ve yiyeceklerle içeceklerde şeker yerine sakkarin kullandıklarının tespit edildiğini belirtmiştir. Bu hususta Meclis-i Âli-i Sıhhiye'nin gereken adımları attığını, sakkarin kullanılarak hazırlanan yiyecek ve içeceklerin denetim ve imhalarını gerçekleştirmeleri için Şehremaneti ve Polis Müdüriyeti'ne talimat verildiğini ifade etmiştir. Ancak sakkarinin piyasada yaygınlaşmasında Şura-yı Devlet kararını hakkıyla uygulamayan Rüşumat Emaneti'nin kusuru ve yeni gümrük tarifesinde sakkarinin yasaklı maddeler arasında gösterilmemesinin etkili olduğuna dikkat çekmiştir. Bu nedenle sakkarinin gümrüklerden geçişini kurallara bağlayan kararın yeniden onaylanması ve konuya gereken özenin gösterilmesi hususunda Meclis-i Vükela kararı alınmasını, ardından kararın Maliye Nezareti'ne tebliğ edilmesini istemiştir.⁶⁰

Sadaret, Sıhhiye Nezareti'nin talebini 20 Haziran'da Dahiliye Nezareti ve Maliye Nezareti'ne iletmiştir.⁶¹ Maliye Nazırı Sadaret'e 2 Temmuz'da cevap yazarak gerekenlere tebligat yapıldığını ve bir tahkikat ile ülkeye sakkarinin nasıl kaçak olarak sokulduğunu açıklığa kavuşturduklarını bildirmiştir. Buna göre gümrüklerden kaçak olarak geçirilen sakkarinlere el konulduğu ve bu el konulan sakkarinlerin yabancı memleketlere götürüleceğinden emin olunmak şartıyla satıldıkları vakidir. Ancak bir süredir şeker sıkıntısı yaşandığından bazı kişiler hile yaparak gizli yollarla sakkarin ithaline teşebbüs etmektedirler. Bu sakkarinleri yabancı memleketlere satacaklarını söylemekte, üstelik bunun teminatı olarak bir ücret yatırmakta, ancak sonradan bu parayı feda ederek sakkarinleri iç piyasaya sürmektedirler. Bu nedenle Maliye Nazırı el konulan sakkarinlerin yabancı

60 BEO, 4419/331394.

61 BEO, 4419/331394.

memleketlere götürülmek üzere satışlarından vazgeçilmesi ve imha edilmelerini tavsiye etmiştir. Diğer taraftan yeni gümrük tarifesinde yasaklı maddeler arasına alınmayan sakkarinin 1911 yılında alınan Şura-yı Devlet kararı gereği sadece it-halinin sınırlandırılmış olduğuna da dikkat çekmiştir.⁶²

Meclis-i Vükela, Sıhhiye Nezareti'nin teklifini değerlendirmek üzere 18 Haziran 1916'da toplanmıştır. 1911 yılında alınmış olan Şura-yı Devlet kararına göre sadece diplomalı eczacılar namına kayıtlı ve belli şartlar altında memlekete sokulmasına izin verilen sakkarinin, şu aralar şeker fiyatlarının yüksek olması nedeniyle bazı sahtekarlar tarafından İstanbul'a yüklü miktarda sokulduğu ve Meclis-i Sıhhi-i Âli'nin bunların imhasına karar verdiği anlaşılmış olduğundan, Sıhhiye Nezareti'nin başvurusu üzerine Şura-yı Devlet kararının sürdürülmesine ve Rüsumat Emaneti'nin bu kararı uygulamaya özen göstermesine karar vermiştir.⁶³ Bu karar Sadrazam tarafından Sıhhiye Nezareti'ne, Maliye Nezareti'ne⁶⁴ ve Dahiliye Nezareti'ne, Dahiliye Nezareti tarafından ise İstanbul Valisi'ne bildirilmiştir.⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle 1916 yılında gümrük tarifesini yenileyen Osmanlı Devleti sakkarini yine yasaklı maddeler arasına almadığından, gümrüklerde sakkarinle ilgili sorunlar devam etmiştir. Diğer taraftan savaş koşulları dolayısıyla bazı ülkelerde sakkarinin şeker yerine kullanılmasında esneklik gösterilmeye başlandığından, Sıhhiye Nezareti bir sakkarin kanunu hazırlamanın doğru olacağını düşünmüştür.⁶⁶ Bu amaçla 28 Haziran 1916 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek, savaş nedeniyle bazı ülkelerin sakkarinin şeker yerine kullanılmasına izin verdikleri yönünde istihbarat aldıklarını söylemiş, sefaretlerin bu konuyu tahkik etmesini, ayrıca bir çok zararı olduğu bilinen bu maddenin kullanımına ne ölçüde izin verildiği bilgisini ve ilgili kanunları sefaretler aracılığıyla temin etmelerini talep etmiştir.⁶⁷ Hariciye Nezareti ise 1 Temmuz 1916'da bu konuyu sefaretlere iletmiştir.⁶⁸

Viyana sefiri, Avusturya-Macaristan'daki sakkarin üretim, satış ve kullanımı hakkındaki kanun ve uygulamaları tetkik etmek üzere Kızılay delegesi Dr. Hikmet

62 BEO, 4419/331394.

63 MV, 202/64.

64 MV, 202/64.

65 DH.İ.UM 77/2.

66 HR.İD, 1274/60; MV, 204/35.

67 HR.TH, 386/28.

68 HR.İD, 1274/57.

Bey'i görevlendirmiştir.⁶⁹ Hikmet Bey'in yaptığı tahkikat neticesini de 7 Şubat 1917 tarihinde Hariciye Nezareti'ne göndermiştir. Bu rapora göre Avusturya, Almanya gibi o dönemde şeker kullanımını sınırlandırmış ve sakkarini serbest bırakmıştır. Avusturya'da kişi başı şeker kullanımı ayda 1 kilogram olarak belirlenmiştir. Böylece nüfusu 55 milyon olan Avusturya'nın şeker tüketiminin ayda 5500 vagon ve senede 60000 vagon olması planlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin de mevcut koşullar nedeniyle şeker ithalinde sıkıntı ve gecikmeler yaşayabileceğini hatırlatarak, halka 60-70 kuruştan şeker satmak yerine sakkarinin serbest bırakılmasını tavsiye etmiştir. Bununla birlikte sahtekâr tüccarların sakkarini fahiş fiyatlarla satmasını önlemek gerekeceğinden hükümetin piyasayı kontrol etmesi gerektiğini de eklemiştir. Sakkarin şekerden 450 kat daha tatlı olduğundan kilo ücretinin 50 para olarak belirlenmesini makul bulmuş, böylece halkın bir kilo şekere 60-70 kuruş vermek yerine aynı lezzeti 50 paraya sağlayabileceğini belirtmiştir.⁷⁰ Berlin Sefareti de sakkarinle ilgili Almanya'daki kanun ve nizamları 29 Eylül 1916 tarihinde iletmiştir.⁷¹

Sihhiye Nezareti, yurt dışındaki uygulamaları tetkik ettirdikten sonra, Meclis-i Âli Sıhhi'ye sakkarinin gümrüklerdeki durumunun açıklık kazandıracak bir kanun taslağı hazırlatmış ve bu taslağı 12 Kasım 1916'da Millet Meclisi'ne sevk etmesi için Sadaret'e sunmuştur.⁷² Sakkarinin Osmanlı topraklarına girmesini yasaklayan, ancak eczacı ve ecza tacirleri adına Sihhiye Nezareti'nce belirlenecek miktarda ilaç terkiplerinde kullanmak üzere kurs-hap şeklinde getirilmesine izin veren "Sakkarinin Bazı Kuyud ve Şurut Tahtında Gümrüklerden İmrarı Hakkında Kanun" 5 Nisan 1917'de mecliste onaylanmıştır.⁷³

Sakkarinin gümrüklerden geçişi hakkında uzun yıllar süren tartışmalı durum Sakkarin Kanunu ile ortadan kalkmıştır. Ardından savaş sırasında sakkarine uygulanacak istisnai uygulamanın ayrıntıları da yine Meclis-i Âli Sıhhi tarafından belirlenmiştir. Meclis-i Âli Sıhhi sakkarinin harp süresine mahsus olmak üzere Osmanlı topraklarında serbest kullanımına ancak çocuklarda kullanılmamak, çay, kahve, komposto ve meşrubatlarda kullanıldığı taktirde üzerindeki etiketlere sakkarinli olduklarını belirtmek ve satışı hükümet kontrolü altında bulundurulmak

69 HR.İD, 1274/59.

70 HR.İD, 1274/57

71 HR.İD, 1274/60.

72 HR.İD, 1274/60; MV, 204/35.

73 İ.DUİT, 78/7, BEO, 4443/333176; *Düstur*, 2. Tertip, 9. Cilt, (İstanbul, 1928), s. 626.

şartıyla izin verilebileceğini bildirmiştir. Durum 1917 yılının Mart ayında Maliye Nezareti'ne iletilmiş, belirlenen bu çerçeve doğrultusunda gerekli kanun çalışmasını yapması istenmiştir.⁷⁴

Bunun üzerine Maliye Nezareti'nin ilgili birimi olan Meclis-i İaşe, 1 Temmuz 1918 tarihinde Sadaret'e başvurarak sakkarinin zararlı olmadığına dair tanzim olunan raporu görmeyi talep etmiştir. Sadaret ise böyle bir rapor olmadığını, sadece sakkarine Birinci Dünya Savaşı sürecine mahsus olmak üzere getirilen istisna uygulamalara dair Meclis-i Âli Sıhhi'nin bir kanun layihası olduğunu ve bu kanun layihasının Meclis-i Umumi tarafından kabul edildikten sonra Padişah iradesiyle Takvim-i Vekayi'nin 23 Nisan 1917 tarihli ve 2862 numaralı sayısında yayınlanarak yürürlüğe girdiği cevabını iletmıştır.⁷⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti, kimyasal ve madensel maddelerin tedavide kontrolsüz bir şekilde kullanımıyla erken dönemlerden itibaren mücadele etmiştir. Bu hususta atılan ilk adım Osmanlı topraklarında bu ilaçlarla hasta tedavi etmeye kalkışan Avrupalı sahte hekimlere karşı tedbir alınması olmuştur. Ancak Sanayi Devrimi'nden sonra her alanda olduğu gibi kimyasal ilaç üretiminde de artış olmuş, Osmanlı Devleti Avrupa ülkeleriyle yaptığı ticaret anlaşmaları neticesinde üretici ülkelerin pazarı konumuna geldiğinden, kimyasal ilaçların piyasayı kuşatmasına engel olamamıştır. Bunun üzerine ilaç satan esnafla ilgili yasal düzenlemeler yapılmış, diplomalı eczacılar ve ecza tacirleri dışındakilerin kimyasal ilaçlar ve zehirli maddeleri satışı yasaklanmıştır. Ayrıca ilaç satan esnafın kanuna uygun hareket etmesini sağlamak için sıhhiye müfettişleri tarafından denetlenmeleri yönünde karar alınmıştır.

Gerek yetkinliği olmayan sahte hekim ve eczacılarla mücadele edip gerekse bilinçsizce kullanılması halinde büyük zararlara yol açan kimyasal ve müstahzar ilaçların denetimini arttırarak halk sağlığını korumaya çalışan Osmanlı Devleti, bu tutumu sakkarin için de sürdürmüştür. İlk kez Osmanlı topraklarında sakkarin ticareti yapmak için 1900 yılında başvuruda bulunan Bursalı tüccar Papasyan'ın isteği, sakkarinin eczacılar tarafından satılması gerektiği yanıtıyla geri çevrilmiştir.

Ancak kısa bir süre sonra Avrupa'da sakkarin üretim, kullanım, satış ve denetimi için birçok yasal düzenleme yapılması, Osmanlı Devleti'nin sakkarin için yeni bir

74 HR.İD, 1274/61.

75 BEO, 4522/339131.

pazar haline gelmesi endişesi doğurmuştur. Bu nedenle dönemin halk sağlığı kurumu olan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye konuya ilgililerin dikkatini çekmiş, sakkarinin gümrüklerden yalnız eczacılar namına getirilmesi halinde geçişine izin verilmesi ve getirilen sakkarinlerin sadece tabip reçetesiyle satılması hususunda gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemiştir. Böylece 1902 yılında Meclis'in teklifi yapılan müzakereler sonrasında Şura-yı Devlet tarafından uygun bulunmuştur.

Gümrük İdaresi, Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu ticaret antlaşmalarına ve bir süredir benimsenen serbest ticaret yaklaşımına aykırı olduğu, bu nedenle ileride bu konuda Avrupa sefaretlerinin şikayet ve itirazları olabileceği gerekçesiyle bu karara itiraz etmiştir. Hariciye Nezareti ise Meclis-i Umur-u Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin sakkarinin kendisinin değil şeker yerine kullanılmasının zararlı olduğunu beyan etmesini gerekçe göstererek, Avrupa ülkeleriyle sorun yaşamamak için gümrüklerden sakkarin geçişine sınırlandırma getirilmemesi gerektiğini savunmuştur. Bu iki kurumun dile getirdiği ticari kaygılar neticesinde Şura-yı Devlet kararını, gümrüklerden sakkarin geçişini şimdilik sınırlandırmaya gerek olmadığı şeklinde güncellemiştir. Ancak Meclis-i Umur-u Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye bu durumun halkın sağlığı için çok büyük tehlikelere yol açacağını uzun örneklerle açıklayarak karara şiddetle karşı çıkmıştır. Meclis'in bu itirazı Şura-yı Devlet'in geri adım atmasını ve gümrüklerden sakkarin geçişine yalnız eczacılar namına gelmeleri halinde izin verilmesi şeklindeki önceki kararını sürdürmesini sağlamıştır.

Ne var ki gümrüklerde tüccarlar namına gelen sakkarine el konulmaya başlanmasıyla tüccarların şikayetleri artmıştır. Diğer taraftan Avrupalı sefirler de sakkarinin gümrüklerden geçişini yasaklayan hiçbir kanun olmadığını hatırlatarak mevcut uygulamanın hem Osmanlı Devleti'nin iç yasal düzenlemelerine hem de imzaladığı uluslararası antlaşmalara aykırı olduğunu söyleyerek sakkarine gümrük serbestliği sağlanmasını talep etmişlerdir. 1909 yılındaki Şura-yı Devlet kararının hemen akabinde ortaya çıkan bu gelişmeler nedeniyle Osmanlı Devleti, sakkarinin ülke içindeki satış ve kullanımı sıhhiye müfettişleri tarafından sıkıca denetlenmek şartıyla gümrüklerden serbest geçişine izin verilmesinin doğru olup olmayacağını tekrar tartışmıştır. Ancak dönemin halk sağlığı kurumunun kararlı duruşu, bir kez daha gümrüklerden sakkarin geçişine esneklik sağlanmasının önüne geçmiştir.

Bu kez bir yıl sonra sakkarin üreticileri Osmanlı Devleti'ne başvurarak, sakkarinin herhangi bir zararı olmadığını savunarak gümrüklerden geçişine müsaade edilmesini talep etmişlerdir. Tüm itirazlara rağmen Osmanlı Devleti, Avrupa

ülkelerinin uygulamalarını da yakından takip ederek, sakkarine karşı temkinli tutumunu korumuştur.

Sakkarinin gümrüklerden serbest geçişine karşı sürdürülen tavizsiz tutuma rağmen, Birinci Dünya Savaşı sırasında sakkarin Osmanlı Devleti iç piyasasını kuşatmıştır. Hem savaş nedeniyle şeker fiyatlarının artması, hem de ortaya çıkan siyasi ve idari otorite boşluğu bu hususta etkili olmuştur. Dönemin halk sağlığından sorumlu kurumu Meclis-i Sihi-i Âli konuya dikkat çekerek, daha önce alınan Şura-yı Devlet kararı uyarınca ticaret maksadıyla gümrüklere getirilen sakkarinin geçişinin engellenmesi hususunda gereken özenin gösterilmesini istemiştir. Kimyevi ilaçların satışı ve gümrüklerden geçişini düzenleyen kanun ve nizamlarda sakkarin hakkında yıllardır süre gelen belirsizliğin giderilmesini ve böylece sakkarin ile ilgili yaşanan sorunlara kalıcı bir çözüm bulunmasını da teklif etmiştir. Sıhhiye Nezaretî'nin bu talebi yerine getirilmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın sürdürüğü yıllarda meclisin kararı ve Padişah Mehmet Reşad'ın iradesiyle Sakkarin Kanunu yürürlüğe konmuştur.

Halkın sağlığı için atılması gereken tüm adımları savaş yıllarında bile atan Osmanlı Devleti, savaşın yol açtığı şeker kıtlığı nedeniyle yine de savaş dönemine mahsus olmak üzere sakkarine serbestlik tanıyan geçici bir kanun çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu kanun sakkarine sadece çocuklar tarafından kullanılması ve sakkarinle hazırlanan içeceklerin üzerindeki etiketlerde sakkarin içerdiklerinin yer alması şartıyla serbestlik tanımıştır. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin ticari baskılara ve savaş gibi olağanüstü koşullara rağmen halk sağlığını önceleyen bir tutum benimsediğinin çok önemli göstergeleridir.

Ticari Kayıplar ve Halk Sağlığı Kiskacında Sakkarinin Memalik-i Osmaniye'ye İdhali

Öz ■ Osmanlı Devleti halk sağlığı için bir tehdit olarak gördüğü, yeterince denenmeden piyasaya sürülüp tedavi amaçlı kullanılan kimyasal ve madensel ilaçlarla çok erken dönemlerde mücadele etmeye başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren ise imzalanan ticari antlaşmalar, diğer tüm ürünlerle beraber kimyasal maddelerin ülkeye serbestçe girmesine olanak sağladığından Osmanlı Devleti yeni tedbirlere başvurmak durumunda kalmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin halk sağlığını korumak için kimyasal ve madensel drogların bilinçsiz kullanımına karşı aldığı tedbirleri, 1879 yılında Fahlberg tarafından keşfedilen ve yapay bir tatlandırıcı olan sakkarin özelinde ele almaktır.

Anahtar kelimeler: Tıp Tarihi, Osmanlı Devleti, Halk Sağlığı, Gıda güvenliği, İlaçların Denetimi, Sakkarin.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Sadaret Meclis-i Vala (A. MKT. MVL)
Bâb-ı Âli Evrak Odası, (BEO)
Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)
Hariciye Tahrirat (HR.TH)
Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD)
Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İ.UM).
Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)
Dosya Usulü İrade Tasnifi (İ.DUİT)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
Şura-yı Devlet (ŞD)

Düstur

1. Tertip, 5. Cild, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937.
1. Tertip, 8. Cild, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937.
2. Tertip, 9. Cilt, İstanbul: 1928.

İkincil Kaynaklar

Arnold, D. L., D. Krewski, I. C. Munro: "Saccharin: A Toxicological and Historical Perspective", *Toxicology*, 27 (1983), s. 179-256.

Arslan, Miray, Sevgi Şar, Bilge Sözen-Şahne: "The First Military and Non-Official Pharmacopoeias of the Ottoman Empire", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2017), s. 82-91.

Atabek, Emine: "Hollandalı Hekim H. Boerrhaave'nin Aphorismalarının Türk Tıp Tarihi'ndeki Yeri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1 (1986), s. 25-44.

Damlıbağ, Fatih: "İkame Bir Ürün Olarak Osmanlı Devleti'nde Sakarin", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/2 (2016), s. 383-404.

Ergin, Osman Nuri: "Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi," *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, VI, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.

Kala, Ahmet ve İrfan İnce: *Alâmet-i Fârikâ'dan Marka'ya*, Ankara: Türk Patent Enstitüsü, 2006.

Kaynak, Evrim: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de İlaç Yapımı (1930'a Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

- Osler, B. L.: “Highlights in the History of Saccharin Toxicology”, *Food and Chemical Toxicology*, 23/4-5 (1985), s. 535-542.
- Peña, Carolyn de la: “One False Scarlet: Healthful Sugar vs. Adulterous Saccharin in the Early Twentieth Century”, Carolyn de la Peña, *Empty Pleasures: The Story of Artificial Sweeteners from Saccharin to Splenda*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2010, s. 13-38.
- Roth, Klaus ve Erich Lück: “Ein Molekülschicksal: Die Saccharin Saga”, *Chemie Unserer Zeit*, 45 (2011), s. 406-423.
- Sarı, Nil ve M. Bedizel Zülfikar: “The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Transfer of Moderns Science & Technology to the Muslim World*, ed. Ekmeleddin Ihsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1992, s. 157-179.
- Uluatam, Özhan: “Gümrük Vergilerimizin Koruyuculuğu Üstüne Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25/1 (1970), s. 185-206.
- Uludağ, Osman Şevki: *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Yıldırım, Nuran: “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 11/1-2 (2009-2010), s. 273-283.
- Yıldırım, Nuran: “Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti’nde Eczacılar Nizamnâmesi-1852”, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000, s. 43-64.

